

Agnieszka Biały

Zakład Historii Książki i Bibliotek
Instytut Bibliotekoznawstwa i Informacji Naukowej
Uniwersytet Śląski w Katowicach
e-mail: agabialy@gmail.com
ORCID 0000-0002-9752-6652

Identyfikacja i bezpieczeństwo kolekcji Systemy znakowania zbiorów bibliotecznych – perspektywa historyczna i współczesna

Abstrakt: Celem artykułu jest podjęcie rozważań na temat znaków i symboli, którymi na przestrzeni wieków podpisywano książki. Sygnowanie kolekcji bibliotecznych może odbywać się poprzez adnotację naniesioną ręką właściciela czy przyklejenie ekslibrisu. Powołując się na przykłady anulowanych/kasowanych sygnatur bibliotecznych, autorka odniosła się do proveniencji historycznej kolekcji. Materialna postać kodeksu zawiera szereg oznakowań, np. znak wodny współtworzący strukturę papieru, które są pomocne w prowadzeniu badań bibliologicznych. Umiejętność odczytania kompozycji formalno-stylowej znaku, właściwa identyfikacja techniki wykonania np. papieru wyklejkowego, mogą przesądzić o czasie i miejscu wykonania książki bądź potwierdzić jej oryginalność.

Słowa kluczowe: Ekslibris. Identyfikacja zbiorów. Proveniencja. Supereklibris. Sygnatura biblioteczna. Sygnowanie. Znak własnościowy

Zarówno historyczne, jak i współczesne działania związane ze znakowaniem kolekcji wynikają z potrzeby identyfikowania obiektu materialnego z jego właścicielem. Do wskazania przynależności dzieła bądź całych kolekcji do określonej osoby czy biblioteki służą sygnatury. Te z kolei reprezentują szeroką paletę różnorodności. Są to: znaki i symbole, mające podłoże ideograficzne, oraz adnotacje napisowe i alfanumeryczne, stanowiące rozbudowany system informacyjny. W perspektywie historycznej nadawano im różne formy i sposoby wyrazu.

Umieszczano je bezpośrednio na obiekcie lub za pośrednictwem innego nośnika, tak jak to dzieje się współcześnie z naklejkami RFID. Niniejsze rozważania koncentrują się na przeglądzie najbardziej charakterystycznych metod stosowanych w bibliotekarstwie. Jako materiał badawczy posłużą kolekcje biblioteczne oraz egzemplarze książkowe, z którymi autorka zetknęła się w czasie prac bibliotekarskich. Nim przywołane zostaną formy obrazujące główne zagadnienie, przyjrzymy się znaczeniu terminów i definicjom poszczególnych pojęć. I tak znak to łacińskie *sign*, natomiast znakowanie, podpisywanie, to łacińskie *signans*. Według *Wielkiej Encyklopedii PWN* termin „znak” jest to:

W językoznawstwie, każda jednostka funkcjonalna języka, zdolna pełnić funkcję semantyczną. Znaki językowe mają charakter arbitralny i konwencjonalny, tj. związek między stroną znaczącą i oznaczaną jest motywowany konwencją społeczną, nie jest to związek naturalny. W semiotyce jest to obserwowalny element rzeczywistości, który nie jest istotny ze względu na swoje własne cechy, ale na swoją relację do innego elementu rzeczywistości, do którego się odnosi (*Znak*, 2005, s. 423).

Anna Aleksiewicz, autorka hasła „sygnatura biblioteczna”, zdefiniowała je w sposób następujący:

jest to znak miejsca wskazujący lokalizację dokumentu w bibliotece, umożliwiający jego odszukiwanie i poprawne włączenie do zbiorów. Proces nadawania sygnatury bibliotecznej nazywa się sygnowaniem. Co więcej, sygnatura biblioteczna to zbiór liter, cyfr, znaków interpunkcji, elementów barwnych lub też ich kombinacji. Podstawową zasadą budowania sygnatury powinna być jej prostota i czytelność (2017, szp. 558–559).

W obu przytoczonych definicjach określono istotę samego znaku oraz wskazano na jego relację wobec oznaczonego obiektu. Druga z definicji wytycza szerszy obraz zagadnienia. Nie tylko wyjaśnia znaczenie sygnatury bibliotecznej, lecz także odnosi się do procesu jako czynności, w trakcie której dokonuje się owego przypisania – sygnowania. W sztukach plastycznych sygnatura rozumiana jest jako własnoręczny podpis wykonawcy dzieła w wersji pełnej bądź skróconej, to jest w postaci monogramu lub określonego przez artystę znaku.

Sygnowania dzieł dokonywano już w starożytności. W średniowiecznej Europie ze względu na anonimowy charakter twórczości podpisy

na obiekty materialne nanoszono dość rzadko. Począwszy od XV w., w związku ze zmianami światopoglądowymi oraz z narodzinami sztuki typograficznej, wprowadzano je coraz chętniej, czego liczne przykłady odnajdziemy w książkach. Artyści, uświadomiwszy sobie nie tyle własną wartość, ile rolę społeczną, odnotowywali łacińskie formuły, np.: *pinxit, p.* – namalował; *fecit, f.* – wykonał; *sculpsit, sc.* – wyrzeźbił lub rysował; *delineavit, del.* – narysował; *invenit, inv.* – projektował itp. Łaciną zapisana jest również adnotacja, która na dobre zadomowiła się w przestrzeni książki, z tą różnicą, że nie odnosiła się do twórcy, lecz do osoby właściciela. Od tej pory jego imię i nazwisko poprzedzała łacińska formuła *Ex libris*, co oznacza: z książ / z księgozbioru (fot. 1).

Fot. 1. Ekslibris Patris Petri Zeydel cum facultate superiorum adusum, manu propria. *Dono eiusdem* [...] zapis nieczytelny] *Residentiae Slonimensis Anno 1745*¹
Źródło: Fot. A. Biały.

Pierwsze znaki własnościowe były malowane ręcznie w postaci symbolu stworzonego na podstawie gmerku lub herbu rodowego właściciela. W 2016 r. obchodzony był jubileusz pięćsetlecia ekslibrisu polskiego. Pięć minionych wieków stanowi świadectwo bibliofilskiego stosunku do książki. Kultura organizowania biennale, triennale na ekslibris potwierdza ugruntowaną pozycję tego znaku własnościowego, obrazuje też

¹ Wpis wykonano na stronie tytułowej dzieła *Rok skarbowy dzieł Pańskich niezmiernymi kazaniem ogłoszonych, do Dni skarbowych albo Świętecznych kazań dołożony* [...] Wilno, w Drukarni Akademickiej Soc. Jesu, 1722. Egzemplarz przechowywany jest w Centrum Informacji Naukowej i Bibliotece Akademickiej w Katowicach.

żywą działalność artystyczną w orbicie małej formy graficznej². Przez ten czas ekslibris nie zmienił charakteru. Zadomowiony na luźnej karteczce, odcisnięty szlachetnymi technikami graficznymi³, w kompozycji podążał za trendami formalno-stylowymi. Przyklejony do wewnętrznej strony przedniej okładziny, nie tylko określa pochodzenie obiektu, ale też wpływa na jego ochronę. Artystyczne ekslibrisy, emanując estetyką, mogą uchronić książkę przed zniszczeniem, a nawet znacząco podnieść wartość materialną obiektu. Z kolei w badaniach bibliologicznych stanowią wsparcie dla badań proveniencyjnych, kiedy np. ustalane są losy kolekcji książkowej czy dzieje pojedynczego egzemplarza.

Formą księgoznaku zamieszczanego na okładce książki jest superekslibris. Już w XV w. na zamówienie klienta superekslibrisy lokowano na przedniej lub tylnej okładzynie, najczęściej w centralnej części kompozycji dekoracyjnej ramy, tworzącej zwierciadło. Były odciskane techniką tłoczenia ślepego, srebrem lub złotem. Przykład rodzimego superekslibrisu na tak skomponowanych okładzinach reprezentuje tarcza herbowa Nałęcz (fot. 2). Choć jest on prosty w kompozycji, jedynie linia tarczy zawiera drobny akcent dekoracyjny, to jednak typowy dla rodzimego środowiska połowy XVI w. Wiele podobnych przykładów odnajdziemy w zabytkowych kolekcjach. Jak podaje Arkadiusz Wagner (2016), godło herbowe tworzy ważny komponent superekslibrisu. Trudno się z tą opinią nie zgodzić. Herb niejako go inicjuje, wypływa z idei rodowego znaku i współtworzy kompozycję sygnałną w szerokim znaczeniu tego słowa. Warto w tym miejscu podkreślić, że jedynie najzamożniejsi lub też piastujący urząd pieczętowali w ten sposób swoje książki. Innym przykładem superekslibrisu, w tym przypadku napisowego, są książki z kolekcji szesnastowiecznego francuskiego bibliofila Jeana Groliera – *Io. Grolieri et Amicorum*.

Superekslibrisy stanowią dowód umiłowania książek. Częściej występują liternicze w postaci inicjału imienia i nazwiska, tytułu, godności czy piastowanej funkcji. Superekslibris jest zarazem nieodłącznym elementem kodeksu i, podobnie jak w przypadku ekslibrisu, gwarantem własności oraz pewnego rodzaju zabezpieczeniem, trudnym do usunięcia bez straty dla egzemplarza.

² Wydarzeniami mającymi charakter konkursów są m.in.: organizowany przez Bibliotekę Śląską Międzynarodowy Przegląd Ekslibrisu Drzeworytniczego i Linorytniczego, przygotowywany przez Miejską Bibliotekę Publiczną w Gliwicach Międzynarodowy Konkurs na Ekslibris czy powołane do życia przez Muzeum Zamkowe w Malborku Międzynarodowe Biennale Ekslibrisu Współczesnego.

³ Drzeworytem, miedziorytem, akwafortą, akwatintą, litografią.

Fot. 2. Oprawa krakowska (fragment) z supereklibrisem anonima herbu Nałęcz, z pierwszej połowy XVI w. Ze zbiorów Zabytkowej Biblioteki na Jasnej Górze w Częstochowie

Źródło: Fot. A. Biały.

Sygnaturę biblioteczną można rozpatrywać również w aspekcie zorganizowanych kolekcji, dla których stosowano sygnatury topograficzne. Przykładem historycznej kolekcji stanowiącej potwierdzenie unikatowego zamieszczenia znaku wskazującego lokalizację w zbiorze jest Zabytkowa Biblioteka na Jasnej Górze w Częstochowie. Projekt sali bibliotecznego zrealizowano w połowie XVIII w. W układzie przyjęto rozwiązania proponowane przez Oliviera Legiponta. Formę ochrony i zabezpieczenia zbioru stanowiły futerały wykonane przez częstochowskiego mistrza introligatorskiego Mateusza Brylskiego. Sygnatura wytłoczona na grzbiecie futerału informuje o lokalizacji dzieła w szafie bibliotecznego, na półce tejże szafy, oraz o kolejności umieszczenia futerału na półce. Cyfra rzymska oznacza dział, duża litera alfabetu łacińskiego – półkę, a cyfra arabska – miejsce na półce. Sygnaturę przeniesiono również na okładzinę przednią dzieła, nie bacząc na wartość kompozycji dekoracyjnej (fot. 3). Z sygnatury uczyniono zatem trwały podpis własnościowy odsyłający nie tylko do miejsca na półce, ale do macierzystej biblioteki w ogóle.

Fot. 3. Przykłady sygnatury topograficznej na egzemplarzach ze zbiorów Zabytkowej Biblioteki na Jasnej Górze w Częstochowie
Źródło: Fot. Agnieszka Biały.

Topograficzna adnotacja o miejscu w zbiorze wniknęła również w przestrzeń ekslibrisu. Przykład takiego rozwiązania stanowi historyczna kolekcja Oppersdorffów (fot. 4), w której występuje 9 wariantów ekslibrisów z określonym działem i miejscem na sygnaturę (Ściążko, 2017).

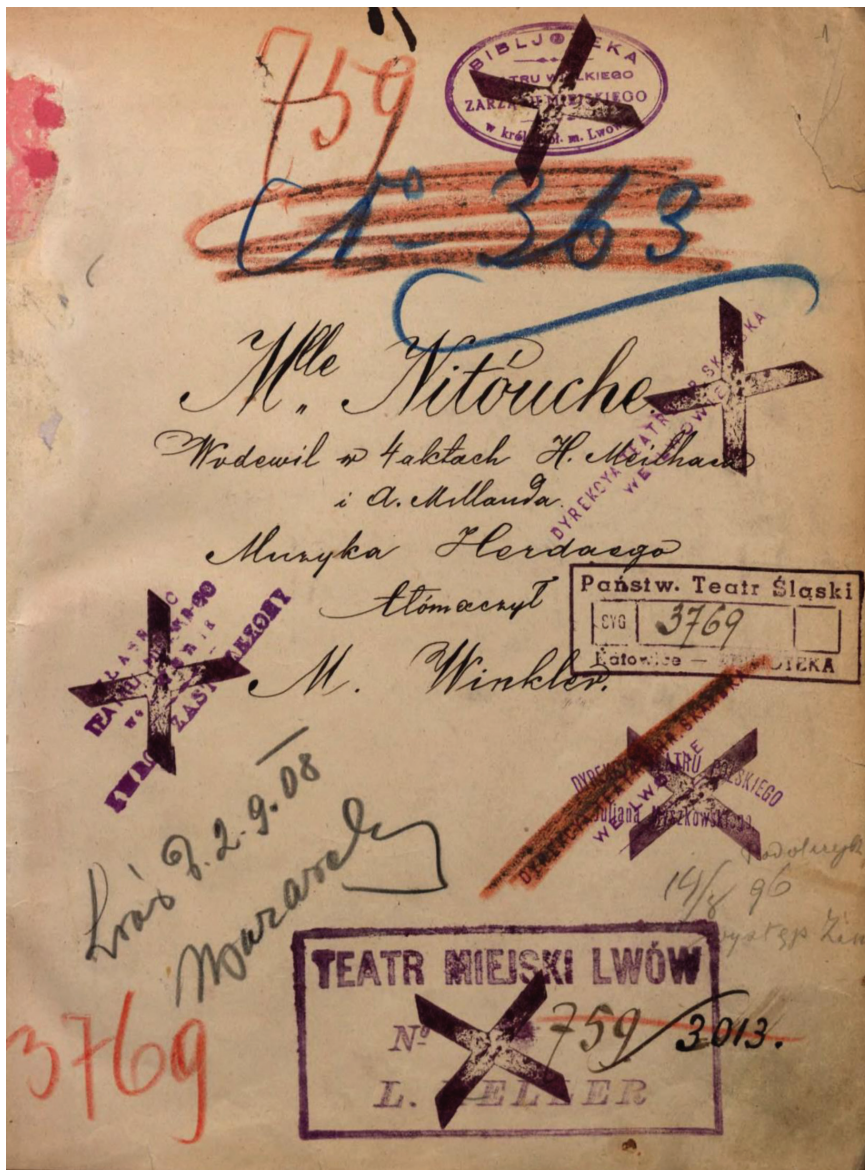
Fot. 4. Przykłady sygnatury topograficznej na ekslibrisach z kolekcji Oppersdorffów
Źródło: Zbiory Specjalne, Biblioteka Śląska w Katowicach.

W XIX w. sygnowanie zbiorów bibliotecznych stało się powszechne w procesie włączania jednostki do zasobu, początkowo na stronie tytułowej dzieła, w późniejszym czasie na jej odwrociu. Wówczas rozpoczął się ciekawy proveniencyjnie, choć może mniej estetyczny etap

znakowania. Za przykład niech posłuży egzemplarz z kolekcji Biblioteki Teatru Lwowskiego (fot. 5) z licznymi wpisami i kreśleniami suflerskimi, różnymi pieczęciami własnościowymi oraz kilkoma sygnaturami, które nanoszono zapewne podczas kolejnych prac porządkowych w Bibliotece. Owocna praca bibliotekarska, polegająca na identyfikacji historycznej pieczęci i wpisów, obrazuje losy egzemplarza. Sposób opracowania pieczęci przedstawia się następująco:

- pieczęć owalna – *Dyrekcya Teatru Polskiego Juliana Myszkowskiego*, świadczy o pochodzeniu egzemplarza z biblioteki prowincjonalnego antreprenera, który z własnym zespołem operetkowym odwiedzał galicyjskie miasteczka, a w kwietniu 1896 r. został zaangażowany z całą trupą do Teatru Skarbkowskiego;
- pieczęć podłużna – *Dyrekcya Teatru Hr. Skarbka we Lwowie*, świadczy o używaniu egzemplarza w lwowskim Teatrze Skarbkowskim działającym w latach 1842–1900;
- pieczęć podłużna – *Teatr Miejski Lwów No 759/3013. L. Heller*, własnościowa pieczęć dyrektora teatru Ludwika Hellera, który pełnił tę funkcję w latach: 1896–1900 i 1906–1918 i wtedy należała do niego także Biblioteka;
- pieczęć podłużna – *Własność Teatru Miejskiego we Lwowie. Zwrot zastrzeżony*, znak własnościowy, którym opieczętowano egzemplarze wypożyczane innym teatrom;
- pieczęć owalna – *Biblioteka Teatru Wielkiego Zarządu Miejskiego w król. stol. m. Lwowie*, Teatr Miejski zaczęto nazywać Teatrem Wielkim po wybudowaniu nowego, okazałego gmachu w 1900 r. i wówczas powstał taki znak własnościowy;
- pieczęć podłużna – *Państwowy Teatr Śląski. Katowice – Biblioteka*, naniesiona na wszystkie egzemplarze, które w 1945 r. przyjechały do Katowic, jedyna nie przekreślona znakiem X, którym unieważniano wszystkie lwowskie pieczęcie;
- cztery sygnatury, z których ostatnia, wpisana czerwoną kredką w lewym dolnym rogu, została przejęta przez Państwowy Teatr Śląski i Bibliotekę Śląską w Katowicach⁴.

⁴ Opracowania pieczęci i sygnatur dokonała Barbara Maresz, Dział Zbiorów Specjalnych, Biblioteka Śląska w Katowicach.

Fot. 5. Egzemplarz teatralny BTLw 3769 z różnymi pieczęciami własnościowymi oraz kilkoma sygnaturami, które nanoszono zapewne podczas kolejnych prac porządkowych w Bibliotece Teatru Lwowskiego.
Źródło: (Meilhac, 1894).

Nieodległy historycznie, jednak istotny w rozumieniu badawczym jest przykład stosowania pieczęci okolicznościowych. Praktyka ta rea-

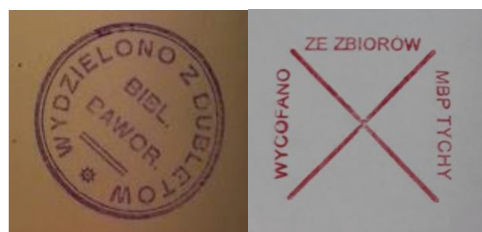
lizowana jest z powodzeniem w Miejskiej Bibliotece Publicznej w Tychach (fot. 6). Z pozycji bibliologa pozostaje apelować do placówek bibliotecznych o przemyślane, ale i odważne stosowanie pieczęci. Niech będą to pieczęcie inspirowane, spójne estetycznie, pamiątkowe. Korzyść z odbicia ich na kartach książki może być wielowymiarowa. Z pewnością komunikują o wyjątkowych okolicznościach związanych z placówką, podkreślają starania o nowe nabytki książkowe zorganizowane na okoliczność jubileuszu, identyfikują obiekt z ksiąźnicą, stanowią historyczny materiał badawczy, towarzyszą przedsięwzięciom promującym czytelnictwo.

Ostatnią czynnością odnoszącą się do sygnowania, a inicjowaną z poziomu biblioteki, jest stemplowanie pieczęcią wycofania czy też wydzielenia z kolekcji (fot. 7). Znak identyfikuje placówkę oraz określa relację wobec niej.

Fot. 6. Przykłady pieczęci okolicznościowych na zbiorach z kolekcji Miejskiej Biblioteki Publicznej w Tychach

Źródło: Fot. A. Biały.

Fot. 7. Przykłady pieczęci wydzielenia, wycofania z kolekcji

Źródło: Fot. A. Biały.

Obszarem poszerzającym spektrum badań są znaki naniesione na materiały, z których wykonano książki. Ich rękodzielniczy charakter może określać losy pojedynczego egzemplarza, a także obiektów współtworzących kolekcję. Chodzi mianowicie o proces kompletowania księgozbiorów. Z historii wiadomo, że pierwsze kodeksy sprzedawane były w postaci luźnych, niepozszywanych składek, a obiekty z jednego nakładu typograficznego zyskiwały różne okładki. Działo się tak, kiedy właściciel nadawał różnym tytułom spójny wygląd odpowiadający

wystrojowi biblioteki – począwszy od papieru wyklejkowego, przez materiał pokrywający okładkę, po kompozycję zdobniczą oprawy. To właśnie wyklejka stanowi kluczowy punkt wyjścia w badaniach bibliologicznych. Od niej powinno się rozpoczynać badania struktury książki czy historii egzemplarza. Na jej czystych kartach dokonywano różnorodnych zapisów. Widnieją na niej próby pióra *probatio pennae*, drobne zapiski, podliczenia, istotne notatki czytelnika. Do wyklejki przykleja się ekslibris. Wlany w strukturę papieru znak wodny (*aqua di marca*) może potwierdzić czas i miejsce wykonania oprawy, a przykład wyklejki wykonanej z papieru marmurkowego z oznakowaniem widocznym jedynie pod światło (fot. 8) potwierdza tezę, że systemy znakowania książki i materiałów, z których wykonano kodeks, pozostawiają szeroką perspektywę badawczą. Umiejętne odczytanie takich znaków własnościowych sprzyja działaniom zarówno identyfikującym, jak i zabezpieczającym, jako niepodważalny argument faktograficzny.

a)

b)

Fot. 8. Pieczęć z podpisem: BUNTE ·PAPIER · FABRIQUE ·KÖN. · PREUSCHE · PRIVILE PUSCH oraz datą 1743 i orłem herbowym

a) wizerunek papieru marmurkowego z podświetleniem od spodniej strony; b) wizerunek papieru marmurkowego bez podświetlenia

Źródło: Fot. A. Biały.

Zdecydowanie rzadszym przykładem widniejących w książce pieczęci będących rodzajem znaku własnościowego jest podpis wytwórcy oprawy. Metody sygnowania opraw opisała Elżbieta Pokorzyńska (2013). Najczęściej występują one jako pieczęcie czy etykiety naklejane, podobnie jak sygnowania antykwariatów, domów aukcyjnych czy księgarń. Ich zamieszczanie na tylnej wyklejce poszerza możliwości pełnej identyfikacji zbiorów książkowych.

Na koniec chciałabym przekazać kilka uwag na temat współczesnych sposobów afiliacji i zabezpieczania kolekcji. Wymienić tu można naklejki RFID, które, podobnie jak etykiety, sytuowane są najczęściej na wyklejkach. Służą jako nadajnik uruchamiający alarm, bądź też są nośnikiem zapisu informacji bibliograficznej i bibliotecznej. Ich charakter ogranicza się do roli informacyjnej. Nie funkcjonują samoistnie, do ich odczytania niezbędne są zewnętrzne urządzenia.

Proces znakowania kolekcji książkowych w Polsce ma pięćsetletnią historię. I choćbyśmy skupiali się jedynie na wizualnych przemianach, i tak dostrzeżemy bogactwo motywów, technik i form wyrażania własności względem książki czy księgozbioru. Ekslibrisy, które komunikowały z poziomu przestrzeni estetycznej, zachowały swój charakter zarówno w perspektywie historycznej, jak i dziś. Współczesne formy znakowania kolekcji komunikują z poziomu binarnie zakodowanej treści, zawierając informacje bibliograficzne, bądź stanowią nadajnik emitujący promieniowanie fal elektromagnetycznych – w charakterze alarmu. Nie posiadają wartości estetycznej, niemniej są znakiem czasu i przemian zachodzących w sposobach sygnowania, bezpieczeństwa zbiorów bibliotecznych oraz przechowywania kolekcji nie tylko w przestrzeni bibliotecznej, ale także archiwalnej i muzealnej. Znaki ukryte w książce, np. *aqua di marca*, pieczęcie papierów wyklejkowych czy podpisy wytwórców wiążących książki – introligatorów – poszerzają spektrum badań proveniencyjnych w bibliologii. Natomiast przywołane przykłady pieczęci okolicznościowych stosowanych przez Miejską Bibliotekę Publiczną w Tychach można uznać za rodzaj apelu do współczesnych bibliotekarzy o zwrócenie uwagi na zabieg stemplowania, w swej prostocie mogącego stanowić wartość zabezpieczającą i estetyczną.

Literatura

- Aleksiewicz, A. (2017). Sygnatura biblioteczna. W: A. Żbikowska-Migoń, M. Skalska-Zlat (red.), *Encyklopedia książki* (t. 2, szp. 558–559). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Czubińska, M., Podniewska, K. (red). (2016). *Ekslibris polski: między herbem a obrazem*. Kraków: Muzeum Narodowe.
- Maresz, B. (2002). *Ze Lwowa do Katowic: przedwojenne księgozbiory lwowskie i kresowe w Bibliotece Śląskiej*. Katowice: Biblioteka Śląska.
- Meilhac, H. (1894). *Nitouche: Wodewil w 4 aktach*. Rkp. Biblioteka Teatru Lwowskiego, nr 3769. Pobrane z: <https://sbc.org.pl/publication/117867> (19.20.2018).

- Pokorzyńska, E. (2013). Metody sygnowania opraw introligatorskich. *Spotkania z Zabytkami*, (9–10), s. 55–58.
- Reaumur De, M. (1737). *Memoires Pour Servir A L'Histoire Des Insectes*. (T. 1, p. 2) *Sur les Chenilles & fur les Papillons*. Amsterdam: Chez Pierre Mortier.
- Ściążko, M. (2017). Stare druki z kolekcji Oppersdorffów w zbiorach Biblioteki Śląskiej. W: D. Sidorowicz-Mulak, A. Franczyk-Cegła (red.). *Książka dawna i jej właściciele* (s. 97–110). Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum.
- Wagner, A. (2016). *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Znak (2005). W: Wojnowski, J. (red.). *Wielka encyklopedia PWN: Woźnicko-Wieluńska Wyżyna-Żyżnowski* (t. 30, s. 423). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Tekst w wersji poprawionej wpłynął do redakcji 11 kwietnia 2018 r.

Agnieszka Biały

The Department of the History of Books and Libraries
The Institute of Library Science and Scientific Information
University of Silesia in Katowice
e-mail: agabialy@gmail.com
ORCID 0000-0002-9752-6652

Identification and the security of a collection The systems of marking library collections – a historical and a modern perspective

Abstract: The purpose of the article is to engage in considerations about the marks and the symbols which were used to sign books. The signing of library collections may involve annotation by the hand of the owner or the affixing of an ex libris. On the basis of examples furnished by cancelled/void library catalogue numbers the author will make reference to the historical provenance of a collection. The material form of a codex contains a number of markings which aid bibliological research such as a water mark, which contributes to the structure of paper. The ability to read the formal and style-related composition of a mark, the appropriate identification of the technique of design e.g. end sheet paper may determine the period and the place where a book was made or it may confirm its authenticity.

Keywords: Ex libris. Identification of collections. Library catalogue number. Mark of ownership. Provenance. Signing. Supralibros